

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 116 1995

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark

Stockholm: Anders Cullhed, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin

Umeå: Anders Pettersson

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfect), dels i form av utskrift på papper.

Bidrag insänds till: Svenska Litteratursällskapet, Litt.vet. inst., Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA.

Bidrag lämnade senare än 30 juni 1996 kan ej publiceras i *Samlaren* 117 1996.

ISBN 91-87666-10-3

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Gotab, Stockholm 1996

Modernitet och traditionalism

Den amerikanska imperialismen i svensk debatt och dikt 1898–1910

Av LARS WENDELIUS

I april 1898 sprängdes den amerikanska ångaren Maine i Havanas hamn. Följden blev bl.a. en intensiv presskampanj i USA som bidrog till det krig (spansk-amerikanska kriget) i vilket Spanien förlorade sina sista kolonier i Västindien och Ostasien. De följande åren såg en snabb tillväxt av USA:s intressesfär på särskilt den egna kontinenten med Panamakanalens byggnation under amerikansk överhöghet och unionens ingripande i det mexicanska inbördeskriget som viktiga milstolpar. USA var på väg att bli en världsmakt.¹

En förutsättning för skeendet var den exempelösa ekonomiska utveckling som landet genomgick decennierna efter inbördeskriget på 1860-talet. Ett uppmärksammat inslag här var de monopolistiska tendenserna inom näringslivet (»trustbildningarna») vilka ibland sågs som hot mot den fria konkurrensen och företagsamheten. Korporationernas obestridda effektivitet gav dock USA en konkurrensfördel och bidrog till att landet kunde hinna upp och passera traditionella stormakter. Redan innan unionen blev en politisk världsmakt var den en ekonomisk sådan.²

Den amerikanska imperiepolitiken väckte uppmärksamhet runt om i världen, även i Sverige. Detta land genomgick under sent 1800-tal en utveckling som – fränsett de beskedligare proportionerna – påminner om den amerikanska. Man var inne i en industrialiserings- och urbaniseringsprocess som förändrade gamla livsformer och t.o.m. gav upphov till vissa förtrustningstendenser. Depressionen efter 1870-talets Gründerkris hade övervunnits och följts av en period av intensivt företagsgrundande. Det moderna Sverige höll på att ta form.³

Ända sedan 1750-talet har Amerika varit föremål för seriös svensk diskussion. Redan upplysningen intresserade sig för det demokratiska samhällsexperimentet i nya världen⁴ och utvandringen under nästa århundrade stimulerade – och

stimulerades i viss mån av – en bild av Amerika som agrar utopi med böljande sädesfält och pittoreska präriehus.⁵ Även i Sverige blomstrade f.ö. indianromantiken med dess föreställningar om ett primitivt Amerika orört av odlarens hand,⁶ liksom bilden av USA som ett tekniskt och industriellt El Dorado.⁷

Inte minst har den sistnämnda klichén stor genomslagskraft. Vid sekelskiftet ses USA ofta som ett inbegrepp av det »moderna» samhället och dess livsstil. Verner von Heidenstam låter i sin orientroman *Endymion* (1889) »den moderna anden» företrädas av två amerikaner och generationskamraten Per Hallström beskriver ett drygt decennium senare USA som gapet på »utilismens odjur» – medan man i Sverige bara förmimmer kittlingen av monstrets svans.⁸ Det är mot denna bakgrund man bör se de svenska reaktionerna på den amerikanska imperialismen. Denna genomförs av den moderna tidens längst utvecklade samhälle och syftar till en »modernisering» av nya områden. Vad innebär denna utveckling, vilka är dess drivkrafter och vilka dess följder?

Tanken i det följande är alltså att reaktionerna på den amerikanska imperialismen styrs av attityderna till det »moderna systemskifte» som man tror förestår även i Sverige. Med denna process avser jag en utveckling mot demokrati – innefattande strävan mot folkbildning och hederlig förvaltning – en teknisk och ekonomisk expansion som leder till ökat men inte nödvändigtvis särskilt jämnt fördelat välstånd, en framväxt av organisationer och korporationer med uppgift att administrera den verklighet som håller på att skapas samt en delvis ny värdehierarki där begrepp som effektivitet och resultatriktning får honnörskaraktär.

Inställningen till tiden ter sig central i detta modernitetsbegrepp. Det förflutna är dött, framtiden det enda som räknas.⁹ Och framtiden formas alltså i USA.

*

Det spansk-amerikanska kriget drevs som sagt fram av bl.a. en våldsamt nationalistisk kampanj av sensationspressen i USA. Ett ledmotiv i den var kravet på hämnd för den nationella smälek som Maine-katastrofen innebar. Därtill kom föreställningen att USA hade en plikt att ingripa för att säkra frihet och framsteg på det efterblivna Cuba. Kampanjen var ytterst verkningsfull; det anses att det våren 1898 fanns en stor amerikansk folkmajoritet för krig.⁹

De starka kommersiella krafter som förvisso önskade exploatera Cuba var från början inte anhängare av krig; ett sådant ansågs snarast motverka deras intressen. Men när kriget väl var ett faktum hakade den kommersiella opinionen på; kriget blev nu ett medel att underlätta affärsintressenas verksamhet.¹⁰

Debatten om spansk-amerikanska kriget och den amerikanska imperialismen formas av schabloner som länge varit i svang om USA: laglöst pöbelsamhälle, krass krämarstat, demokratiskt mönsterland. Polariseringen i höger och vänster är tydlig, men även splittringen på vänsterkanten. Perspektivet har stor betydelse; kriget kan framstå som förkastligt i sig, men betraktat mot en vidare bakgrund te sig meningsfullt och acceptabelt.

I grund och botten styrs debatten av inställningen till två centrala storheter – amerikansk demokrati och amerikansk kapitalism. En antidemokratisk och antikapitalistisk åskådning leder till negativism i synen på amerikansk utvidgningspolitik. En demokratisk och prokapitalistisk övertygelse kan däremot skapa underlag för förståelse. En demokratisk och antikapitalistisk ståndpunkt blir givetvis mer oförutsägbar; utfallet beror på var fokus och tyngdpunkt placeras. Den fjärde kombinationsmöjligheten – antidemokratism och prokapitalism – saknar exponenter i det föreliggande materialet.

Den militaristiska kampanjen spelade en stor roll i den svenska diskussionen av kriget. Särskilt den konservativa pressen ägnade den betydande uppmärksamhet. Där menade man att kriget saknade all rättfärdighet och gav den av pressen frampiskade chauvinismen skulden för övergreppet. »I alla händelser är det säkert, att Förenta staterna hade hvarken laglig eller moralisk rätt att blanda sig i Spaniens inre angelägenheter», skrev

Nya Dagligt Allehanda. »Det är också säkert, att så godt som alla nyktert reflekterande amerikaner ogillade kriget. Gatupöbeln och den för densamma afsedda råa pressen skaffade sig fullständigt öfvertag öfver den bättre klassen inom nationen [...]» (13.5 1898)

I liknande banor tänkte *Vårt Land* som pekade på själva statsskicket som en förklaring till våldsutbrottet. Övermod och erövringsbegär driver nationen till krig och »den republikanska statsformens betydelse dervidlag är den – att den i långt högre grad än den monarkiska är vanmäktig att hålla stånd mot en lidelsefull folkopinions vågsvall» (18.4 1898).

Enligt en gammal föreställning vid denna tid var amerikanerna hetsigare och stingsligare än andra andra folk, ett förhållande som ansågs spegla landets oförmåga att kontrollera folkliga lidelser. Därbakom skyntar en kritisk syn på unionens statsskick. Demokrati och republik ger utrymme åt en demagogi som kan få rent destruktiv karaktär.¹¹ Det är till resonemang av denna typ som den redovisade kritiken i sista hand an knyter.

Att det fanns ett starkt amerikanskt intresse för exploatering av Cuba undgick inte de svenska kommentatorerna. Tvärtom blev detta en av debattens huvudsynpunkter, ofta starkt kritiskt accentuerad: USA är en vulgär krämarnation utan ideal eller principer, alltid inriktad på att tillgodose sina pekuniära intressen. »För dem [’de chauvinistiska senatorerna’] etablerar sig det svårlösta och delikata politiska problemet endast som en affärsfråga», hävdade sålunda *Stockholms Dagblad*. »För dem gäller det nu att i en eller annan form få Cuba fritt eller införlivadt med unionen för att låta ön i fred och ro få utveckla sina naturliga rikedomar och – låta dessa rikedomar strömma ned i amerikanarnes fickor.» (18.4 1898)¹²

Det händer stundom att den imperialistiska politiken sätts i samband med utvecklingen i USA under det oroliga 1890-talet med dess ekonomiska kriser och politiskt-sociala proteströrelser. Enligt en skribent i den liberala landsortstidningen *Östgöten*, normalt starkt amerikavänlig, tjänar »Kuba och Havaii [...] som afledare för den hotande åskstrålen. [...] Ett är visst: plutokratien vill icke ha krig. Den vill endast ha krig att roa de missnöjde med.» (7.4 1898) Enligt en annan amerikakorrespondent i *Svenska Dagbladet* hotas landet av revolution och man synes i de härskande kretsarna »rent af befara upprättandet af det so-

cialistiska samhället». (7.7 1898) Kriget framstår mot denna bakgrund som det stora korrektivet.

Därmed tar vi naturligen steget över till den socialdemokratiska pressen. Dess tongivande utrikkesskribent C.N. Carleson (»Spartacus») framförde nämligen gång på gång liknande synpunkter. Enligt Carleson vann imperiepolitiken alltfler proselyter, även på det mest oväntade håll. I en betraktelse vid sekelskiftet skrev han: »Expansion, utvidgning af handels- och maktområden är den kapitalistiska regimens allt medryckande lösen, expansion är en politisk, kommersiell och industriell pest, som grasserar i det autokratiska Ryssland likaväl som i det republikanska Nordamerika [...]». (*Folkbladet* 4.8 1900) Förklaringen till denna utvidgningspolitik finner Carleson på regelrätt marxistiskt vis i svagheter i den kapitalistiska produktionsordningen; de härskande klasserna måste tillgripa expansionspolitik för att undvika sönderslitande inre kriser:

Detta utvidgningsbegär, för hvilket de små och svaga staterna bli de första offren, må förskönas af den ena eller andra frasen, i realiteten återföres det till den kapitalistiska produktionens behof att bli af med ett produktöfverskott, som ej kan afsättas hemma på grund af underkonsumtion hos de arbetande massorna. Denna glänsande kolonial-merkantilism står på det sociala eländets lerfötter, på samma gång den tjänar som en afledare för det missnöje, som skulle farligt hopa sig, om vi åter finge upplefva arbetslöshetstider med samma förfärande nöd som för ett tiotal år sedan. Att hålla den industriella och kommersiella driften i beständig gång, att därpå skörda jämna och goda profiter, att skyla öfver de sociala grundfelen, de härresande orättfärdigheterna inåt och utåt – det är denna expansionspolitikens uppgift och ändamål. (Ib.)

Carleson medger att imperialismen skapar ett visst välstånd för arbetarna, samtidigt som han understryker ett nödvändigt socialt reformarbete. Men välståndet är konstlat och ska inte länge kunna dölja systemets irrationalitet. När »Nordamerikas arbetare en gång besluta sig för att tala ett allvarsord med den alltmer tryckande trustkapitalism, som äfven på Nordamerikas politik sätter imperialismens prägel, då har socialdemokratin vunnit den allierade, den otvivelaktigt behöfver för att kunna utföra sin stora mission.» (*Folkbladet* 11.8 1900)

Besläktad kritik av den amerikanska erövringspolitiken möter oupphörligt på socialdemokratiskt håll. När *Arbetet* betecknar spansk-amerikanska kriget som en »affärsspekulation» varie-

rar den sålunda en grundtanke i debatten. Det var, påstår tidningen, »den amerikanska sockerindustrin och Standard Oil Companys pänningar, som började revolutionen [...] för att syndikaten själfva skulle kunna utöfva kontroll öfver den fruktbara ön.» (20.12 1898) Partiorganet *Social-Demokraten* bedömer läget i alldeles samma termer: »Man vill rädda de hotade kapitalanläggningarne på Kuba, man vill återställa den gamla lönande exporten dit och man vill skaffa ett nytt och rikare fält för afsättning af kapital och varor.» (1.4 1898)

Enligt en grundtanke i den amerikanska krigsagitationen ingrep ju unionen av humanitära och demokratiska skäl. Tanken saknade inte anhängare bland svenska kommentatorer vilkas reaktioner alltså kännetecknas av starka brytningar. Mot den utomordentligt häftiga kritik vi just avlyssnat framträder helt andra bedömningar. Det är framför allt på vänsterkanten, bland liberaler och socialister, man återfinner detta mönster. Här finns en gammal sympati för amerikanskt folkstyre som får påverka tolkningen av den amerikanska imperialismen i positiv riktning, hur kritisk man samtidigt än må vara. »Slaget af häpnad vaknade nu Förenta staternas folk och höjde ett enstämmigt rop af fasa och indignation», utbrast en svensk-amerikansk korrespondent i *Östgöten*. »Med den ena handen sände de skeppslaster af lifsmedel och medicin till de döende kubanerna, och den andra knöto de framför näsan på de stolte spanjorerna.» (4.5 1898)

Inte heller *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* är främmande för denna tolkning av skendet. Man kan inte, hävdar tidningen, bortse från »den mäktiga humanitetskänsla, den rent mänskliga harm och förbittring öfver ohyggligheterna på Kuba som efter hand upptände hela det amerikanska folket.» *Handelstidningen* förnekar inte att amerikanerna har starka materiella intressen på Cuba men understryker samtidigt att just dessa kan vara till fördel för öns befolkning; den kommer att kunna dra nytta av en mer framskriden civilisations förtjänster: »god förvaltning, folkets lyftning i bildning och duglighet» samt tillgodogörande av de stora naturrikedomarna. (8.6 1898)

Även ett medgivande av att intresseskäl styr amerikanerna kan alltså leda till en positiv syn på kriget. Vidgas perspektivet ytterligare dras stora delar av mänskligheten in i synfältet vilket kan framkalla än mer optimistiska slutsatser. Därom vittnar *Dagens Nyheter*s skrivelser som betonar

USA:s demokratiska och progressiva karaktär och understryker betydelsen av unionens inträde i stormaktskretsen (15.7 1898), inte minst för »de små och frihetsälskande kulturfolken». Det är »en lugnande tanke», skriver tidningen, »att de europeiska slagskämparna ha öfver sig en gendarm på andra sidan vattnet, en gendarm som skrämmer dem med öfverlägsenheten af sina materiella resurser, utan att han behöfver omsätta mer än en liten bråkdel af dem i kanoner och pansarfartyg.» (2.5 1902)

Svenska Dagbladet – normalt dock kritisk mot USA:s utrikespolitiska agerande – summerar de optimistiska tongångarna ovan i en förhoppningsfull kommentar vid budet att Theodore Roosevelt 1906 fått Nobels fredspris. Resonemanget bygger på förmenta paralleller mellan ekonomi och politik och resulterar i ett »liberalt imperialistiskt» perspektiv: »Imperialismen är ägnad att nedbryta de skiljande och hindrande skrankorna mellan folken och föra ihop dem till enhetligt och därigenom mera fruktbringande samarbete. Den står i samklang med andra nutida strävande på skilda områden. Liksom det industriella arbetet tenderar mot stordrift, så öfvervinner den demokratiska imperialismen det föråldrade politiska småstatariet.» (11.12 1906)¹³

Socialdemokratins amerikabild kännetecknas vid sekelskiftet av stark kluvenhet. Å ena sidan framstår USA som kapitalismens förlovade land där exploateringen av arbetarklassen antagit värre proportioner och de ekonomiska och sociala klyftorna följaktligen blivit djupare än någon annanstans. Å andra sidan är unionen ett demokratiskt samhälle där flera av de politiska mål förverkligats – republik, vidsträckt rösträtt, fullständig religionsfrihet – som arbetarrörelsen slåss för.¹⁴ Denna ambivalens präglar även bedömningen av den amerikanska imperialismen. Vid sidan av den kritik vi just noterat kan man även peka på ett mer optimistiskt synsätt inom socialdemokratien.

Redan under spansk-amerikanska kriget upplåter sålunda partiorganet plats för en korrespondens från USA som uttrycker stark tilltro till den nya amerikanska stormakten. Likheten med det just anförda resonemanget i *Dagens Nyheter* är slående: »Om detta land kommer att i framtiden lägga sitt ord i vågskålen i diskussioner mellan de europeiska stormakterna, så torde det visa sig att dessa här komma att få räkna med en ny makt,

som kommer med argument som de aldrig förr tänkt sig vara möjliga – moraliska.» (*Social-Demokraten* 18.6 1898)

Och i en kommentar till presidentvalet 1900 tar *Arbetet* avstånd från det segrande republikanska partiet, »kapitalistpartiet, ringarnes, trustarnes och den väpnade imperialismens, kolonialutplundringens och masseexploaterings parti». Vid en blick på den »allmänna» situationen framställer sig däremot det lyckliga perspektivet av en »i väster väpnad kulturmakts motvikt mot de faror, hvilka hota från en väpnad barbarstat i öster.» Inom »ett militäriskt rustadt Amerika med ett demokratiskt vaket folk» bör det enligt tidningen finnas förståelse för »de folkrättsliga tankar» som nu förlorar mark i Europa. (7.5 1900) Här möter alltså både den negativa och den positiva tendensen inom socialdemokratisk amerikakritik, samtidigt som – i det senare fallet – likheten med *Dagens Nyheter*s resonemang åter ter sig påfallande.

Denna splittring inom vänsteropinionen är inte unik för Sverige. I både England och Tyskland brännmärks imperialismen som uttryck för kapitalismens profithunger, stegrad av det borgerliga samhällets behov att marginalisera ett av de växande klassklyftorna ökat socialt missnöje. Den radikale nationalekonomen J.A. Hobson summerade verkningsfullt denna tolkning. Häremot bröt sig en uppfattning enligt vilken imperialismen utförde ett slags uppfostringsarbete genom att sprida progressiva västerländska ideal till »efterblivna» områden. Eduard Bernstein lika väl som The Fabian Society företrädde ett sådant synsätt.¹⁵

*

Sekelskiftets Sverige var ett samhälle stätt i snabb materiell expansion; det är som sagt nu en rad av de industrier startas som länge bär upp landets välstånd. Paradoxalt nog kände sig detta samhälle starkt hotat. Fiender lurade vid dess gränser och dess livsformer ifrågasattes som aldrig förr.

Mest påfallande och mest omdiskuterad av dessa hot var »den ryska faran». Den hade gammalt datum och fortfor att bekymra den svenska opinionen lång tid framöver. Förryskningspolitiken i Finland fr.o.m. slutet av 1890-talet väckte stark oro i Sverige. Vilka garantier hade man för

att russifieringsviljan skulle göra halt öster om Bottenhavet, var inte udden i sista hand riktad mot Sverige?¹⁶

Vid tiden för rysk-japanska kriget talades flitigt även om »den gula faran». Fenomenet speglar i viss mån svenskarnas yrvakenhet inför den nya ostasiatiska stormakten men var i grunden en allmän-europeisk angelägenhet och som sådan av betydligt äldre datum. Ursprungligen tycks det ha handlat om en fruktan att den japanska industrin skulle tränga ut européerna från de asiatiska marknaderna för att slutligen bli ett hot i västerlandet självt. Vid sekelskiftet fick talet om »den gula faran» även en militär innebörd. Man började befara att de asiatiska horderna skulle sätta sig i rörelse västerut och såg i andanom ett nytt hunnertåg mot Europas hjärtland.¹⁷

Mot denna bakgrund kan diskussionen om »den amerikanska faran» framstå som en tämligen beskedlig företeelse. En utgångspunkt bildade givetvis spansk-amerikanska kriget och dess efterspel som visade att unionen var i stånd till militär kraftutveckling. Det var väl ofrånkomligt att förloppet gav upphov till frågor: Skulle unionen fortsätta expansionen och nagga fler europeiska kolonialvälderna i kanten? Skulle USA bli ett militärt hot mot Europa självt och med våld söka påtvinga gamla världen sitt politiska och sociala system?

Framför allt hade dock debatten om »den amerikanska faran» en ekonomisk dimension. Under intryck av den amerikanska utrikeshandelns våldsamma expansion mot slutet av 1800-talet började européerna fråga sig om den amerikanska konkurrensen skulle bli dem övermäktig: Höll Europa på att förlora sin gamla ekonomiska dominans? Var världens tyngdpunkt definitivt på väg över Atlanten? I bakgrunden skymtar man kritik av de monopolistiska tendenserna i den amerikanska ekonomin. Det amerikanska trustväsendet tycktes ha krossat det enskilda initiativet i USA: Skulle det nu ta samma strupgrepp på det europeiska näringslivet?

Som påpekades formades diskussionen kring spansk-amerikanska kriget av diverse schablonföreställningar om Amerika. Detsamma gäller debatten om »den amerikanska faran». I förgrunden har vi åter bilden av det materialistiska krämarlandet för vilket pengar är allt, ideal intet. Här emot står föreställningen om det moderna och effektiva Amerika, ett föredöme för andra framsträvande nationer.

Liksom debatten om »den gula faran» var alltså meningutbytet om »den amerikanska faran» ett allmän-europeiskt fenomen. I Tyskland, i Frankrike, i England – överallt tycks man ha fruktat att komma i underläge gentemot amerikanerna och förlora sin ekonomiska självständighet.¹⁸ Den svenska diskussionen är en återklang av denna europeiska debatt. Härom vittnar inte minst den snabbhet varmed utländska pressalster översattes och trycktes i svenska tidningar. En artikel i *Hamburger Nachrichten* kunde sålunda omgående läsas i avisor som *Vårt Land*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Svenska Dagbladet*. På ett uppseendeväckande sätt jämfördes här nuets Amerika och Europa med fortidens Rom och Grekland: å den ena sidan en dynamisk och på materiell utveckling inriktad maktkoloss, å den andra en samling kulturellt högtstående men svaga och splittrade småstater:

Hvad som händt Spanien skulle, så snart Amerika med sina obegränsade hjälpkällor hunnit skaffa sig en öfverlägsen flotta och en stark här, äfven kunna hända andra europeiska stater. I medvetandet af sin makt komma Förenta Staterna med all säkerhet att draga de yttersta konsekvenserna af Monroe-doktrinen och med våld drifva igenom sitt ekonomiska monopol. På detta sätt skulle de så småningom kunna uppnå ett världsvälde till hvilket historien icke har att uppvisa något motstycke, ett välde som måste leda till att Europa så småningom blefve fullständigt utarmadt.¹⁹

Sådana tankegångar var som sagt relativt vanliga i svensk press runt sekelskiftet. *Nya Dagligt Allehandas* ödesprofetia är karakteristisk: »Det är blott föga mer än ett århundrade sedan Europa drog fram Förenta staterna ur vildmarken och redan nu hafva de förstört den traditionella europeiska ordningen och nu hysa de äfven förhoppning om att först öfverflygla Europa i ekonomiskt och derpå i politiskt afseende.» (3.11 1896) Som så många pekar *Handelstidningen* på de amerikanska monopolbolagen och de faror som kunde anses förknippade med deras verksamhet. Förtrustningstendenserna inom den atlantiska ångbåtstrafiken bildar utgångspunkt för en pessimistisk betraktelse: »De [trusterna] synas spänna sina trådar allt längre öfver jordens yta, och stäckes icke i tid deras makt eller ramla de ej af sig sjelfva sönder till följd af den oerhörda kolossaliteten, stå de kanske en dag färdiga såsom gigantiska världsvälden i sitt slag, mäktiga såsom gamla

tidens och kanske äfven despotiska såsom de.» (23.4 1898)

Utsikterna för gamla Europa tycktes förvärras av de planer på ett närmare samarbete mellan USA och England, stödda av bl.a. imperiebyggaren Cecil Rhodes, som ventilerades vid denna tid. Detta perspektiv bildar i sin tur utgångspunkt för den engelske journalisten W.T. Steads *The Americanisation of the World or the Trend of the Twentieth Century* (1902) som visserligen aldrig översattes till svenska men flitigt återropades i debatten. Framställningen bygger på halsbrytande analogier mellan ekonomi och politik: som de små företagen har uppgått i trusterna ska småstaterna sugas upp i större enheter. Stead profeterar entusiastiskt om en global enhetskultur formad av angloamerikanska ideal. Det är i hans ögon fråga om en ödesbestämd utveckling, omöjlig att förhindra.²⁰ *Svenska Dagbladets* redan återropade artikel om president Roosevelts nobelpris 1906 bygger som nämnts på delvis samma premiss som Steads bok – samstämmighet mellan industriell stordrift och demokratisk imperialism.

Men var Europa verkligen dömt till undergång som självständig kraft inom världsekonomin och världspolitiken? Eller fanns något medel för gamla världens folk att slippa förvandlas till amerikanska lydstat? Bl.a. pekade man på möjligheten av en europeisk ekonomisk integration. USA bestod ju av smärre enheter som slagit sig samman i ekonomiskt och politiskt samarbete och slutligen bildat ett statsförbund. Varför kunde inte européerna göra detsamma? Redan vid denna tid talade man i varje fall om en europeisk tullunion – som åtminstone delvis skulle vara riktad mot det expansiva USA. Att tanken vann anhängare inom näringslivet förvånar knappast. I *Industritidningen Norden* heter det med några karakteristiska formuleringar:

Skall Europa i kommande tid med framgång motstå den transatlantiska konkurrensen eller skall, såsom ofta sker i privatlivet, storindustriens öfverlägsna makt krossa de små konkurrenterna? Mycket kommer dervid att bero derpå, om den åsikten i rätt tid gör sig gällande, att Europas svaghet har sin rot i en splittring som Förenta staterna ej känna till. Om staterna på det vesteuropeiska fastlandet bildade ett stort förbund uteslutande i ändamål att vid sin förbrukning lämna sina egna produkter företräde framför utlandets, så torde denna europeiska »konsumtionsförening» kunna blifva lika lifskraftig som mången sådan hvilken bildats i storstäderna och

upptagit konkurrensen med det stora köpmanskapitalet.²¹

På andra håll var entusiasmen betydligt svalare. Liberalerna avvisade integrationsprojektet med motiveringen att det handlade om protektionism. Så *Handelstidningen* som även understryker den förvirrande »mångfalden och olikheten af de europeiska intressena» (7.8 1903). Så även *Dagens Nyheter*; i ett ironiskt inlägg undrar tidningen om vi verkligen vill förmäna de europeiska konsumenterna att handla billiga amerikanska varor. Å andra sidan vill tidningen ifrågasätta omfattningen av den amerikanska konkurrensen. Talet om en »fara» från USA var en följd av den transatlantiska ekonomins våldsamma expansion i slutet av 1800-talet, en expansion som nu dock har dämpats högst avsevärt: trusterna bemöts med misstro av både allmänhet och politiker, spekulerandet avtar, de höga artificiella värdena sjunker tillbaka. Någon stor amerikansk fara finns inte. (1.8 1903)

Det hindrade likväl inte att man på många håll ansåg att européerna hade en hel del att lära av amerikanerna. Slagordet »amerikanisering» utnyttjades förvisso inte bara av Stead. I Sverige kunde det visserligen betyda själlös mekanisering, förfulning, kulturell nivellering. Både Gustaf Fröding och Ellen Key talar pessimistiskt om den »amerikanisering» som sveper över Sverige och bl.a. bidrar till att lägga den gamla fina allmogekulturen i graven.²² Men ordet hade alltså även en annan innebörd. Redan 1867 yrkade Adolf Hedin på en »amerikanisering» av Sverige och Europa²³ och maningen återkommer i Ernst Beckmans viktiga andrakammarmotion 1904 om tillsättande av en svensk emigrationsutredning. Hedin avser en demokratisering av Sverige: republik, fullständig religionsfrihet, mindre byråkrati, större folkligt inflytande över riksstyrelsen. Beckman står säkert inte främmande för dessa krav men tänker också på en modernisering, dvs. effektivisering av svensk industri och ekonomi.²⁴

Beckman hade många anhängare i Sverige och det viktigaste resultatet av debatten om »den amerikanska faran» är en allt vanligare insikt om allt det svenskar och andra européer har att lära av amerikanerna i fråga om arbetsmetoder och organisationsprinciper. De just återropade artiklarna i *Dagens Nyheter* och *Handelstidningen* är karakteristiska i detta avseende. Den verkliga grunden

till USA:s överlägsenhet är enligt den förra tidningen folkets energi, arbetsintensitet och uppfinningsrikedom. *Handelstidningen* tänker i samma banor. Det är inte amerikanernas protektionism européerna bör ta efter utan deras organisationsförmåga och samhällsanda, deras »modernitet».

I hög grad kommer alltså diskussionen att handla om det moderna systemskifte som för alla dessa skribenter ter sig oundvikligt. Fokuseringen på frågor om demokrati, teknologi och arbetsorganisation innebär en perspektivförskjutning. Dessa krafter formar framtiden i både gamla och nya världen.

*

De båda skribenter som behandlas i det följande – Harald Hjärne och Rudolf Kjellén – tillhörde den svenska borgerlighetens mest inflytelserika opinionsbildare decennierna före 1920. De brukar betecknas som konservativa, men just åren kring sekelskiftet finns klara ideologiska skillnader mellan dem.

Harald Hjärne befann sig vid denna tid i vad som har kallats en »liberal» period. Han hade under 1890-talet framträtt som målsman för slagordet »försvar och reformer» och ville alltså stärka de breda klassernas nationella solidaritet genom att ge dem ökade politiska och sociala rättigheter. Samtidigt kritiserade han den extrema, aggressiva nationalism som växte sig allt starkare i Sverige. Till skillnad från den samtida tyskvänliga högern var Hjärne snarast anglosaxiskt orienterad; hans försvar för engelsmännen under boerkriget gjorde honom till något av ett enfant terrible i den svenska debatten.²⁵

Denna orientering präglar i stort sett även Hjärnes reaktioner på spansk-amerikanska kriget.²⁶ Det är visserligen inte alldeles lätt att läsa ut en entydig »tendens» i hans texter. Hjärne skriver mångtydigt och raljant; hans stil röjer stor förkärlek för det paradoxala och ironiska, kännetecknad som den är av en koncentration vilken dock ej utesluter en hel del preciositet. En *någorlunda* klar linje låter sig emellertid urskilja i hans skrivelser.

Denna linje bygger på en bekännelse till USA:s pluralistiska kultur och en erkänsla för dess världshistoriska insats – framför allt genom emigrationen – men röjer även en skepsis mot den

amerikanska superpatriotismens teser om ett framtida yankeeimperium.

Inte minst ironiserar Hjärne över den förvåning och den förtrytelse som det amerikanska fredsbrottet framkallat och som han sätter i samband med europeisk okunnighet om landets förflutna: »Mången tycks tro, att endast plogen och yxan röjt väg för en kolossal tillväxt, som hittills förefallit obesudlad af eröfrarsvärdets blodfläckar.» (*Blandade spörsmål*, 284) I själva verket talar historien sitt tydliga språk. Indianerna fördrevs med vapenmakt, banden med England löstes på samma sätt, unionens senare geografiska expansion har inte *bara* skett genom köpslagan. När dess »flottor och härar för första gången öfverskridit sina närmaste farvatten» är det sålunda »blott ett nytt steg vidare på en stråt, som för länge sedan blifvit bruten.» (286)

Med detta perspektiv förenar Hjärne djup uppskattning av USA:s roll i mänsklighetens odlingshistoria. Givetvis tänker han på erövringen av den stora kontinenten och upplåtelsen av livsrum för gamla världens folk. Tonfallen blir här entusiastiska. »En liknande storbragd under så tryckande och karga villkor [...] ha nyare tiders häfder ej att uppvisa», utropar författaren. »Hvad betyder allt revolutionsspektakel emot denna, endast med en geologisk utvecklingsprocess jämförliga, förskjutning af ett helt statssystem tyngdpunkt?» (288)

I amerikanernas kulturbygge fäster sig Hjärne framför allt vid den demokratiska samfundsandan och det gigantiska uppfostringsarbetet. Han talar uppskattande om den brist på »tvångsamalgamation» som för »det administrativa och doktrinära nationalitetspedanteriet» ter sig som »ett kosmopolitiskt kaos». (289) Den tvåspråkiga människan och den dubbla patriotismen bildar enligt Hjärne unionens »starkhetsbälte genom sin attraktion af massornas intressen och sympatier i gamla världens många splittrade fosterländer». Det är alltså den »liberale» och »antinationalistiske» Hjärne som för ordet. Att detta synsätt likväl inte utesluter ett energiskt svenskpatriotiskt perspektiv visar författarens positiva, som en retorisk fråga utformade slutsats:

Men böra vi verkligen lägga vid oss, att unionsflaggan hissas öfver några västindiska eller östasiatiska annexioner ifall därigenom äfven våra bröder få bättre och bekvämare armbågsrum, lättare och rikare utkomst och

alltså starkare garanti för fortsatt egen tillvaro i Minnesota och Wisconsin? (291)

Mot den optimistiska bilden av USA bryter sig den pessimistiska synen på Spanien. Dess »kolonialvälde har ej gått under genom utpressningar och grymheter, utan genom samhällsorganismens parasitiska bildningar och utväxter under stillaständets ohälsa», skriver Hjärne och fortsätter: »Folken få vanligen umgälla underlåtenhetssynder värre än verksynder. Inom själva Spanien har intill senaste tider en alltför yppig militarism och byråkratism af brist på annan sysselsättning genom upprepade revolutioner bragt till och med Ferdinands och Isabellas enhetsverk i fara.» (280) Hjärne utesluter visserligen inte, hoppas t.o.m., att Spanien ska resa sig ur förfallet och pekar därvid på det England som återvann krafterna efter förlusten av *sitt* Amerika. Det hindrar likväl inte att det demokratiska USA:s triumf för Hjärne är ett led i en historiens förnyings- och vitaliseringsprocess som alla utom gamla världens mest förstorkade bakåtsträvare bör hälsa med glädje.

Bilden av det mångkulturella Amerika med dess demokratiska folkuppfostran står i förgrunden även när Hjärne fyra år senare reflekterar över unionens framtid, närmast med anledning av Steads bok om världens amerikanisering. Han talar här om »ett förnygradt Europa, som med sin samlade kraft tränger vår gamla världsdels söndring i skuggan och genom sina skiftande former af medveten och omedveten demokratisk propaganda, genom sin anknytning till de breda lagren inom våra stora och små riken, gäckar den föråldrade statskonstens vädjan till den afundsamma nationalismen och framtvingar den monarkiska diplomatiens vänskapsfrierier». (299)

Något seriöst försök i den profetiska genren är det emellertid inte fråga om; tvärtom är den raljanta attityden åter påfallande. Inte minst gycklar Hjärne med de storvulna förhoppningarna om ett amerikanskt världsherravälde i vars sköte omvärldens besittningar faller som mogna frukter. Samtidigt understryker Hjärne att det tydligen inte är genom traditionell militär erövringspolitik utan genom finansiell spekulering och ekonomisk konkurrens som amerikanerna tänker sig att bli världens herrar; deras avgörande tillgång är de stora materiella resurserna och förmågan att organisera dessa på ett produktivt sätt. Men enligt Hjärne finns här samtidigt en svaghet som åtminstone i

skrivande stund reducerar substansen i storhetsdrömmarna: »Guldet är vanmäktigt utan stålet, som gör det till sitt naturliga och stundom lättfångna byte. Den, som är beredd att offra sitt lif, är starkare än börsens och till och med arbetets hjältar.» (300 f.) Trots allt vackert Hjärne tidigare sagt om USA tycks han här alltså mena att det ännu saknas ett ideologiskt moment i, en högre idé för den amerikanska kraftutvecklingen.

Detsamma skulle i sista hand kunna sägas även om Rudolf Kjellén, Hjärnes ideologiska motpol åren kring sekelskiftet. Om Hjärne kan betecknas som liberal och antinationalist företräder Kjellén en antiliberal och nationalistisk hållning. Han representerar en extrem aktivism i unionsfrågan och misstror det demokratiska och parlamentariska systemet lika mycket som den liberala laissez-faire-ideologin och frihandelsdoktrinen. Att grunden för Kjelléns politiska filosofi är en antiindividualistisk organismtanke enligt vilken helheten (staten) utgör något mer än summan av de ingående delarna (individerna) hindrar honom inte från att omfatta en socialdarwinistiskt färgad vitalism som ligger nära den samtida skönlitteraturens viljekult och handlingsromantik.²⁷

Med sin antidemokratiska och extremt nationalistiska åskådning kan Kjellén framstå som en »omodern» tänkare. Det bör därför understrykas att han står främmande för den nostalgiska, tillbakablickande nationalism som spelade en central roll i 1800-talets idédebatt.²⁸ Och Kjelléns kollektivism – som leder till en positiv värdering av statsmaktens expansion, socialpolitisk intervention och organisationsväsendets tillväxt – föregriper viktiga inslag i utvecklingen under det nya seklet.

De ideologiska olikheterna till trots saknas det inte beröringspunkter mellan Hjärnes och Kjelléns analyser av den amerikanska stormakten. Båda beundrar amerikanernas materiella och mentala kraftutveckling men tvekar om deras framtid. Kjelléns reaktioner präglas dock av större kluvenhet och starkare tillspetsning. Han är utifrån sin vitalism fascinerad av den kamp för tillvaron som rasar i den amerikanska smältdegeln och de storvulna egenskaper som därvid formas; han ser i andanom ett verkligt härskarfolk ta gestalt. Å andra sidan tycker sig Kjellén förstå att unionen brottas med svårigheter sammanhängande med dess demokratiska grundkaraktär och privatkapi-

talistiska inriktning. Häremot bryter sig emellertid hos Kjellén en – vag – förhoppning om att dessa tendenser ska övervinnas genom en mer autokratisk utveckling.

Utgångspunkten för Kjelléns analys av det amerikanska samhället²⁹ är en poängtering av dess väldiga materiella resurser. »Förenade staternas ekonomiska situation är», skriver han, »således ojämförligt starkare och sundare än» någon annan stormakts. »Det förenar Europas och koloniernas styrka utan att förete någonders svaghet. [...] Vi kunna tryggt säga, att aldrig någonsin i historien ett välde i liknande grad fyllt grundvillkoret för stormaktsställningen: ekonomisk vederhäftighet.» (*Stormakterna* II, 70 f.) Och eftersom »alla tendenser peka uppåt» hotar USA att »öfverskygga» de traditionella stormakterna än mer i framtiden. Är det månne på väg mot världsherravälde?

Syftet med Kjelléns framställning är just att begrunda frågan om USA håller på att bli en traditionell stormakt med eget imperium. Tecken därpå saknas inte enligt författaren som i sista hand dock ger ett nekande svar. Argumenten för denna slutsats är av skilda slag: geografiska, politiska, psykologiska, sociala.

Sambandet mellan landets materiella rikedom och folkets mentalitet är för Kjellén tydligt. »I själfva verket måste känslan att tillhöra ett jättefolk redan i och för sig inverka upplyftande på unionens medborgare», skriver han. »Mellan små och stora folk är samma grundskillnad som man [...] plägat göra mellan småstads- och storstadsbor. Storheten befriar från de trånga vyernas begränsning. Ingen kan heller fränkänna Förenade staternas folk en viss storvulenhet i blick och handlingar [...]» (81) I samma riktning verkar själva landskapet. Landets väldiga utsträckning, de oerhörda perspektiven eggjar och stimulerar det amerikanska folket.

Framför allt betonar Kjellén amerikanernas energi och dynamik. Bl.a. ser han dessa drag som följer av den hänsynslösa ras- och nationsblandningen vilken gjort amerikanen till en »ny», »ungdomlig» människotyp, karakteriserad av arbetsintensitet, optimism och framåtanda:

Ett ungt och friskt blod, starka nerver och en brinnande progressistisk anda hos folket utgöra en icke mindre solid borgen för de Förenade staternas stora framtid än landets ofantliga naturliga resurser. Det ligger öfver detta samhälle en säreget stark fläkt af NIETZSCHES predikan och naturens egen lag: progress för släktet

utan hänsyn till individen. Den amerikanska andan bekymrar sig icke om den enskilde så mycket som Europas; men just denna bristande humanitet ger Amerika ett stort öfvertag öfver Europa i konkurrensen. Där den starke premieras, där gå flere arbetare under, men *arbetet* vinner. Den här, som endast tänker på segern, kommer längre än den, som tänker för mycket på de enskilda soldaterna och på trossen. (100)

Amerikanen är alltså patriotisk och självsäker, övertygad om att han snart ska besitta världen. Kjellén förnekar givetvis inte att sekelskiftets USA är inne i en expansiv fas, präglad av beredskap att ta upp kampen med gamla världens imperier. Men alltså bara temporärt – i det långa loppet kommer yankeens aktionsradie att begränsas till den egna kontinenten.

Inte minst, menar Kjellén, talar det geografiska läget härför. Det ter sig för honom naturligt att USA i kraft av sina väldiga materiella och mentala resurser utsträcker sitt välde över hela den amerikanska världsdelen med tillhörande arkipelager. Men knappast längre än så. Det avgörande är unionens läge mellan världshaven. »Så länge människan för varaktig bosättning är bunden vid land, så skall aldrig mänsklighetens kärna och kulturens stadigvarande medelpunkt komma att tillhöra den mest hafomslutna och sålunda isolerade världsdelen.» (117) Haven erbjuder ett ypperligt försvar vid angrepp utifrån men är ett hinder för aggressiva framstötter.

Därtill kommer den USA:s politiska särart som dess svaga centralmakt utgör. Varje begrundan över unionen uppenbarar, hävdar Kjellén, »en tydlig öfvervikt på samhällskrafternas område gent emot statslivets. Den politiska enheten och de militära maktmedlen äro fullt tillräckliga för statens närmaste uppgifter att förbinda och försvara, men de stå djupt i skuggan för den ekonomiska och sociala utvecklingen.» (107) Amerikanerna satsar sålunda all sin energi på materiell förkovran medan det politiska livet saknar medelpunkt och sammanhang. Denna »svaghet i centrum» delar USA med en antik stormakt som Karthago och moderna kolonialstater som Holland och England. Men till skillnad från dessa har amerikanerna sina naturliga kolonier inom sina egna landamären.

Bristen på politisk medelpunkt försvårar även för USA att lösa de sociala och ekonomiska problem som tornar upp sig. Trustherrarnas kolossala makt saknar motvikt hos stat och andra korporationer och följderna har blivit rovdrift och klassklyftor utan motstycke. Ingenstädes »suckar så myck-

en enskild nöd som inom detta stora välde. Inga hus kasta så långa och djupa skuggor som de amerikanska skyskraparne. Skola vi tala om en Grottekvarn i samtiden, så står den förvisso i nya världen.» (132)

Å andra sidan tycker sig Kjellén se tecken på en förestående scenförändring. »Kräfvver icke imperialismen en imperator», frågar Kjellén 1905 och i en ryktbar tidningsartikel med den provokativa titeln »Kejsar Roosevelt» två år senare utvecklar han perspektivet ytterligare.³⁰ Kjellén talar här om en rörelse i historien från autokrati via konstitutionalism ned till parlamentarism och demokrati. Men häremot ställer han en kraft som innebär återgång till självhärskardöme. »Hypnotiserade af vår tids demokratiska anda» offerar européerna åt den förra tendensen medan amerikanerna snarare an knyter till den senare. »*Personlighetens*» välde är större i den nya världen än i den gamla. Och förutom expansionspolitiken ger sålunda ännu ett stort komplex eftertryck åt denna inriktning, nämligen den med trustproblemet sammanhängande sociala frågan. »Karl XI:s envælde framkallades af en social nöd, som säkerligen var mindre än den nuvarande unionens; i kampen mot jättar kräfves en Tor.» (*Politiska essayer* II, 87) USA tycks alltså vara på väg bort från den modernitet som hänger samman med en demokratisk samhällsutveckling – en tendens den konservative Kjellén givetvis i hög grad gillar.

Kjelléns analys av den amerikanska stormakten kan på många sätt te sig förutsägbar. Det vitalistiska perspektivet styr som sagt hans beundran för det amerikanska folkets energi och den antiliberala organismtanken och antikapitalismen hans kritik av splittringstendenserna, den svaga statsmakten och den omänskliga rovdriften. Mer överraskande är kanske Kjelléns fokusering på de egenskaper han *efterlyser* hos amerikanerna:

Sätter man som utvecklingens mål icke jordens exploatering, utan mänsklighetens inre förädling, så sjunker arbetet ned till ett medel vid sidan af ett annat. Detta andra är kontempletionen i förnöjsam *hvila*. Det är det motsatta idealet; till sitt väsen mera passivt, stillastående, ty det fotar i det moraliska lifvet. Hvilans välsignelse, hvarunder människan i stilla betraktelse arbetar på sin själs utveckling, står vid sidan af arbetets välsignelse såsom det andra ljuset på vägen till fullkomligheten. (*Stormakterna* II, 132)

Man bör akta sig för överbetoning av denna markering vilken delvis tjänar som övergång till framställningens nästa kapitel om de östasiatiska stormakterna. Men det är tänkvärt att Kjellén inte bara inriktar sig på det storvulna och manhaftiga. Kraftutvecklingen bör i hans ögon styras av en moralisk idé.

Hjärne och Kjellén polemiserar inte mot varandra vad gäller synen på USA men det är lätt att se hur de från sina skilda förutsättningar kommer till alldeles motsatta slutsatser. Den liberale och antinationalistiske Hjärne entusiasmeras av den demokratiskt individualistiska mångfalden i USA. Den konservative och nationelle Kjellén tar däremot avstånd från denna demokratiska individualism, uttryckt bl.a. i amerikanernas motvilja att underordna sig en stark centralmakt. Som vi sett hindrar detta inte att de båda skribenterna emellanåt ändå hamnar på samma våglängd. Detta vittnar i sin tur om en viss motsättning i Kjelléns position. Även vitalisten Kjellén eggas ju av amerikansk kraftutveckling, för vilken den motbjudande onaturliga folkblandningen i hans ögon faktiskt är en förutsättning. Och den tendens till en autokratisk utveckling som Kjellén tycker sig se i USA innebär för honom givetvis något positivt – vilket åter markerar hans motsatsställning till den liberale Hjärne.

Hjärne förebådar den moderata höger i Sverige som anpassar sig till en demokratisk samhällsform och accepterar viss social och ekonomisk utjämning. Kjellén däremot pekar fram mot den antidemokratiska och fascistorienterade minoritetsriktning som spelade viss roll inom svensk konservatism under mellankrigstiden. Å andra sidan kan Kjellén te sig mer framsynt, mer »modern» genom sitt gillande av statsmaktens expansion, sin sympati för intresseorganisationernas och kollektivismens framväxt samt sin acceptans av socialpolitiska ingripanden – även om ju den svenska högern närmast följde Hjärne också på denna punkt.³¹ Skillnaden reflekteras i de båda skribenternas tolkningar av USA. Hjärnes skepsis mot de ekonomiska korporationerna speglar hans starka individualism medan Kjelléns förväntan om en allt starkare centralmakt i USA uttrycker *hans* kollektivistiska åskådning.

Betoning av modernitetens framtidskult uppenbarar åter det gemensamma hos de båda skribenterna. Hjärnes benägenhet att se USA som uttryck för historiens förnyelsesträvan och Kjel-

léns understrykande av amerikanarnas ungdomligt starka nerver speglar deras övertygelse att nationens storhetstid ligger i vardande.

*

I det litterära nittitalets kölvatten framträder dekadenta stämningar påverkade av fransk symbolism. Häremot bryter sig kring sekelskiftet aktivistiska och primitivistiska förhållningssätt. Kraftkult och handlingsromantik med drag av Nietzsches övermänniskodyrkan breder ut sig i svensk litteratur.³²

Att steget mellan en dekadent pose och en aktivistisk inte behöver vara så långt exemplifierar bl.a. K.G. Ossiannilsson. »Jag skriver inte, läser inte, dricker inte, kurtiserar inte, spelar inte. Hvad gör jag då? Je m'ennuie.» Så heter det i ett brev till ungdomsvännen Emil Olsson 1898. Omedelbart därpå bekänner den tjugutvåriga författaren sin beundran för Machiavelli:

»Världen är full af pöbel», säger han. Det talet var nytt på hans tid, det är något äldre nu, men ej mindre sant för det. Och denna pöbel måste bindas – eller är åtminstone värd att bindas. Handlingsmänniskan, det praktiska geniet, »l'homme de la destinée», skall spänna hydran för sin vagn. Alla medel äro tillåtna för att tvinga odjuret i selen.³³

Efter den framgångsrika debuten med diktsamlingen *Masker* 1900 framstod den flödande produktive Ossiannilsson som en av de mest utpräglade viljedyrkarna och intelligensaristokraterna i den unga svenska litteraturen. Han besjunger de stora handlingsmänniskorna i historien och nuet, revolutionärer och imperialister om vartannat. Han ömkar det gamla och utlevade, hyllar det »moderna» och framtidinriktade, älskar det »friska» och glada. Att socialdemokraten Ossiannilsson och högermannen Kjellén återfinns på var sin sida av de politiska barrikaderna hindrar inte att beröringspunkterna mellan dem ter sig iögonfallande. Båda är lika utpräglade aktivister, fulla av »nietzscheansk» entusiasm för segrarna i livskampen och snara att leverera paroller om handling och beredskap. Ett föreningsband är också det nationella patos som i Ossiannilssons fall skapade konflikter mellan honom och socialdemokratin.³⁴

Även i synen på Amerika finns likheter. Som Kjelléns uppfattning präglas Ossiannilssons av

stor klivenhet – fastän det kanske inte ter sig så från början. Också Ossiannilsson förefaller fascinerad av vitaliteten och dynamiken i vad han uppfattar som det amerikanska kynnet, verkningsfullt kontrasterade mot europeisk spleen och finde-siècle-anda. Det kulturproblem som bidrog till skaldens brytning med socialdemokratin vållade emellertid svårigheter även i hans relation till Amerika. Vid den här aktuella periodens slut synes dock en optimistisk tolkning av Amerika överväga hos Ossiannilsson.

Hör marschen mot kanonerna
i knuten energi,
hör drunknande i tonerna
hvar bön, hvar suck, hvart skri!
Och känn, hur feberbrusande
din puls i trummans takt,
sen tjusande, berusande
den fick dig i sin makt! (*Örnar*, 1902, 29)

Så lyder upptakten till Ossiannilssons dikt »Sousa» och den karakteriserar styckets anda. Det är fråga om en hyllning till kraften och optimismen och till individens beredskap att uppgå i en större helhet. Det »veka och det böjliga / i stålads stramhet spänns» heter det i en senare strof, »ty se – det rädbart möjliga / är utan lag och gräns» (30). Diktens pragmatiska budskap är att rätt sitter i spjutstångs ände och man anar en medveten uppochnedvändning av andemeningen i Rydbergs »Kantat»: »Hör sången af befriarna: / 'Tag rätten, som är din, / ty nu är tid för liarna / att bärga skörden in.» (ib.) Framför allt är »Sousa» en lovsång till den ungdomlighet och »modernitet» som skapar framtiden:

Det är en flod, som stormande
för nya tidens bris
yr brytande och formande
bland flak af gammal is
och sopar konventionerna
som visset tankegräs
och väcker vår med tonerna
af Sousas marseljäs. (31 f)

Samma tanke ligger till grund för »Amerikaner» som dessutom är genomsyrad av kontrasten amerikant-europeiskt – även om den senare polen aldrig nämns vid namn. Man återfinner motsatsen redan i diktens anslag:

I söner af formen och frasen,
I barn af madame Etiquette

med hjärtfel och bleksot i rasen,
ur vägen för framtidens ätt!
I själar, som lärt ur romaner
er urblekta konversation,
I kallen dem amerikaner,
som gnola på framtidens ton. (*Hedningar*, 1901, 67)

I detta motsatstänkande gömmer sig – om man så vill – också ett litteraturpolitiskt utspel. Gentemot de framstormande yankees utmålas gamla världens människor som exponenter för den litterära dekadensens hjältetyp, blodfattig och livstrött. »De ha ingen fritid att spana / i evighetsfrågorna blint, / de unna er edert nirvana, / er skepsis och eder absint.» (69)

I viss mån präglas dikten även av ett »romantikproblem». Förutsättningen för amerikanernas framgång i livskampen – eller priset de fått betala för den – är att de undertryckt de vekare sidorna i sitt kynne: »Där skälfvde väl också en sägen / kring truppen i hvardagens damm, / innan lifvet gaf lösen: 'Ur vägen, / här ta vi oss rätt att gå fram!'» (68) Å andra sidan kan man kanske läsa den följande strofen som uttryck för en förhoppning om – eller tro – att romantiken ska få utrymme i Amerikas liv, om inte förr när den materiella kampen nått sitt lysande slutmål:

Det klang väl i spädare strängar
i bröstet en gömd melodi,
fast det *nu* är 'Fortuna' och 'pengar',
som trumma sin stormmarsch däri,
fast det *nu* är mot jordbygdda fästen
de resa sin stege till storm,
fast de *nu* ej ha vingar på hästen
eller trenser på sin uniform. (69)

I »Under stjärnbanéret» ingår modernitetskult och undergångsromantik en märklig förening. Dikten åkallar det progressiva Amerika som tukttat naturkrafterna och bereder sig att erövrå världen. Men Amerikas triumf kommer att innebära världens förintelse. Karakteristiskt för Ossiannilsson är här det estetiska perspektivet. Effekten blir makaber när amerikanerna får segra och gå under till samma smattrande fanfarer och samma eggande rytmer som i de tidigare dikterna:

Tyst, och alla hattar av för Stjärnor och för Strimmor!
Se, baneret rullar för en bris i dagen ut:
nya stjärnor vänta i dess himmels blåa dimmor,
blod förnyar strimmorna, förr'n världen ser sitt slut.
Dock hur fuktigt blodiga
veckan skola gunga,
då den sista, modiga

kampen är förbi,
ur den sakta svinnande
marschen hör jag sjunga
yankeeoernens brinnande
hjärtas segerskri.³⁵

»Under stjärnbanéret» återfinns inte i någon av Ossiannilssons tidiga diktsamlingar och bokpublicerades först 1907. Möjligen är den en frukt av skaldens amerikaresa 1904. Denna gällde världsutställningen i S:t Louis och möjliggjordes av ett resestipendium från *Svenska Dagbladet*; författarens motprestation var en serie resebrev till tidningen.³⁶

Ossiannilssons Amerika-dikter behärskas totalt av modernitetens innovationsdrift. Men begreppet innovation är här tomt i så måtto att det saknar värdemässigt innehåll. Det lyriska jaget i dikterna entusiasmeras av det nya just därför att det är nytt; däremot associeras det inte särskilt energiskt med några politiska eller moraliska föreställningar.³⁷ I andra verk av författaren däremot kan man se åtminstone ansatser till en sådan koppling.

I fokus för romanen *Havet* (1910) står sålunda arbetar- och fosterlandsfrågorna: hur ska underklassen inordnas i den nationella helheten? Studentradikalen Hagen försvarar arbetarnas bruk av strejkvapnet men får mothugg av den sympatiskt tecknade konsul Norrby, en sorts kapitalistisk ljusgestalt trots sin något grovhyvlade framtoning. Och det är här Amerika kommer in i bilden. USA ter sig för konsulen som en uppfostringsanstalt som slipar av proletärerens värsta skavanker och gör dem till samhällsdugliga medborgare; de lämnar drängstadiet och blir moderna människor: »Amerika lär den svenske arbetaren två ting, som han aldrig lär sig här hemma: disciplin och företagsamhet; där gnäller sig ingen fram till brödkakan, där betala sig inte allmänna moralfraser [...]» (319)

Orden gör intryck på Hagen och när denne strax därefter slår föje med emigranterna västerut föresvävar honom en vision full av återklanger från konsulns replik. Men Hagens vision rymmer även återklanger från debatten om den amerikanska faran med dess betoning av amerikanernas överlägsna arbetsintensitet och arbetsmetoder. Att utvandra betyder visserligen att ryckas upp med rötterna men även att mogna och humaniseras, om man så vill att »moderniseras»; i sinom tid ska de förbittrade proletärererna komma ut ur ekluten som

disciplinerade arbetsmänniskor, effektiva kuggar i det stora produktionsmaskineriet, men också som medlemmar i ett nationellt kollektiv. Här visar det sig att Amerika faktiskt kan skapa fullmogna individer:

Men om emigranterna voro förlorade för Sverige, så voro de räddade åt mänskligheten; de voro räddade ur den eviga, sugande hungertanken, proletär-, plebejtanken, de voro räddade från exploateringens fixa idé, ur klasshatets evigt malande kvarnfåra [...]. De skulle från proletärer bli människor [...] de skulle bli individer, den större mångfalden omkring dem skulle splittra och berika dem, driva dem åt tusen håll, sila dem genom tusen tankar, tills de, renade, förvandlade, genomträngda av samma friska sälta som allt därute, harmoniskt uppgingo i det stora folkhavet, i den nya nationen, Amerikas försonande havnation, ja, tills de för första gången ägde och älskade ett eget land och en egen nation. (348 f)

Formuleringarna i *Havet* har inte särskilt mycket av den bravurmässiga entusiasmen från sekelskiftsdiktningen. I bakgrunden finns givetvis Ossiannilssons uppgörelse med socialdemokratin i *Barbarskogen* och den följande debatten. Romanens tanke är att man i USA löst det nationella problem som arbetarrörelsen i Sverige gör allt för att förvärra. Den skepsis och den kritik som Ossiannilsson icke desto mindre av och till uttrycker inför Amerika tycks däremot bottna i den kulturella problematik som snarast pekar fram mot *Barbarskogen*.

Redan i Ossiannilssons resebrev till *Svenska Dagbladet* förnimmer man nämligen ett avstånd till de »amerikanska» dikterna några år tidigare. Tonen är ironisk och bilden av det stora landet präglad av välkända schablonföreställningar. Amerikanerna utmålas sålunda som ett kulturlöst folk vars insatser på det konstnärliga området kännetecknas av andefattiga imitationer. Bristen på egen kultur ersätter man med extrem inriktning på materiellt arbete och penningförvärv. Framför allt raljerar Ossiannilsson med den amerikanernas patentpatriotism och expansionsiver som gav upphov till så annorlunda reaktioner i dikterna; han tycks inte ens främmande för tanken att den republikanska statsformen är i fara, ingen ovanlig synpunkt vid denna tid; i mer seriös form har vi just mött den hos Kjellén:

Hvem skulle tro det: Bror Jonathan svärmar för soldater! Han skaffar sig fler och fler af den sorten. [...] Att dessa soldater skola få användning, är tämligen säkert.

Jonathan har en vid kontinent och ögon som titta efter mer. Han skaffar sig en flotta, som skall vara färdig samtidigt med Panamakanalen och naturligtvis bli »the largest in the world». För den flottan skall han behöfva ännu flera soldater [...]. Ännu är Jonathan republikan, så misstänkt han än fjäskar för »prinsessan Roosevelt», – men med alla dessa soldater, hvad, om han gjorde sig till kejsare! Det vore blott att sätta kronan på verket: örnarna har han redan. (27.6 1904)

Artiklarna i *Svenska Dagbladet* är skrivna för en modern dagstidnings snabbläsande publik och bär spår därav, tämligen lättsamma och underhållande som de är. När Ossiannilsson i ett brev några månader senare begrundar sin resa är tonen mer eftertänksam. Det Amerika som framträder i Ossiannilssons dikter är en drömbild som inspirerats av den expansiva unionen och fyller flera polemiska syften, litterära och politiska. Det Amerika skalden möter under sin stipendieresa har inte så mycket gemensamt med idealbilden vilket dock ej hindrar att den fortlever inom honom. Ungefär så ter sig mycket riktigt innebörden i det aktuella brevet som är ställt till Ellen Key:

Till en början vill jag då säga Er, att jag alltid vetat, att mitt Amerika, min Isle of Illusia [?] fanns hos mig själf och möjligen i den framtid jag drömmer om för världen, viljornas framtid. Ni vet, att Illusia flyttar sig – för Er som för mig och för oss alla. Men det är lika verkligt för det och lika värdt att älska.³⁸

Att den framåtanda och frihet från etikett som spelar så framträdande roll i Ossiannilssons dikter ännu attraherar honom visar några av skisserna i *Amerikaner och Byzantiner* (1905). Det bästa exemplet torde vara »Trä och stål» (29 ff) där de båda väluppfostrade kandidaterna till den lediga platsen utan vidare kastas ut medan den fräcke och oförskämde sökanden får anställningen. Anledningen är uppenbarligen att han bedöms vara mer effektiv än sina konkurrenter; hans brist på polityr gör honom till en person som förväntas nå resultat och detta uppväger allt annat. Det är samma pragmatiska filosofi som i lyriken men utan dess eggande trumpetsmatter vilket kanske gör att den ter sig mer krass.³⁹

Direkt avvisande till det moderna Amerika är däremot »I stenöknen» som spelar ut europeisk kultur mot frihetsförkvävande amerikansk konformism. »Ni europeer äro ännu delvis som vilda djur», yttrar berättelsens symbolgestalt, »guden» på tjugodollarmyntets baksida. »Ni anse er ha lof att gifta er af kärlek, äta det som smakar er, sys-

selsätta er med det som roar er [...]. I stället för att arbeta vilja ni lefva.» (106) Historien utspelas på toppen av Montgomery Wards skyskrapa i Chicago som »är blott ett organ i trustens stora organism, och organismen är vidare ett organ i en stor ekonomisk kosmos, där allt är opersonligt och ofritt. Allt är blott lydnad, och Amerika är lydandens vagga.» Slutperspektivet ter sig ännu mer förfärande:

Ty lydningen är ännu icke fullvuxen. Den skall växa sig mycket större och starkare, den skall resa sig och stiga öfver hafven, den skall lägga hela världen under sig, allt, äfven ert Europa. Alla lidelser skola dö, endast lydningen skall lefva. (107)

Den europeiske intellektuelle som är novellens berättare vägrar dock att anpassa sig till den amerikanska uniformiteten. »Aldrig, aldrig», viskar »en varm, mjuk röst djupt in i mitt öra». (110) Novellens titel syftar givetvis på Chicago och särskilt dess skyskrapor. Dessa betecknar den teknologiska civilisationens höjdpunkt, modernitetens själva inbegrepp. Drivkraften är guldets konsekvensen människans slaveri. Här ter sig alltså det moderna som något skrämmande, en negativ motsats till tradition, kultur och frihet.

Även om Ossiannilsson som sagt fortfarande kan attraheras av kraften och dynamiken i det amerikanska samhället stöts han alltså samtidigt tillbaka av den antiindividualistiska konformismen. Människan i den amerikanska penningkulturen har ingen egenart, alla stöps i samma form. När denna monolitiska kultur nu breder ut sig över jordklotet är gamla världen och de ideal som behärskar dess människor illa ute.⁴⁰

Det är förvisso inte lätt att få grepp om Ossiannilssons amerikasynt. Tag exempelvis hans attityder till det nationella, i USA och Sverige. I dikten »A Yankee girl» (*Svart och hvitt*, 1904, 20 ff) kontrasterar Ossiannilsson svenskens förstockade punschpatriotism mot titelgestaltens sunda nationalkänsla. I *Svenska Dagblads*-artiklarna däremot drabbar gycklet den amerikanska patentpatriotismen medan *Havet* visar att mönstret kan kastas om än en gång. Frontpasseringarna speglar åtminstone delvis skaldens lek med författarroller. Vid sekelskiftet är Ossiannilsson rebellen som smädar ett försöfat fosterland, i USA några år senare den europeiska kulturmanniskan som hånar amerikansk självtillräcklighet, under och efter

Barbarskogs-striden fosterlandsvännen som gör upp med socialdemokratisk klasspolitik.

*

Till samma »primitivistiska» riktning som Ossiannilsson hörde även Gustaf Janson. Han var t.o.m. en mer renodlad exponent för fenomenet än sin kollega. Därom vittnar framför allt de båda robinsonaderna *Paradiset* (1900) och *De första människorna* (1906) som romantiserar det enkla naturlivet men i sista hand demonstrerar utopins omöjlighet i en modern tid. I samma riktning pekar Jansons skärgårdsskildringar vilka visar honom som en Albert Engströms jämlike i fråga om beundran för original och kraftkarlar.

Udden i dessa verk är riktad mot »kulturen» och »samhället» som visas komplicera tillvaron och fördärva människans ursprungliga godhet; närmast går linjen tillbaka mot Tolstoj och Strindberg. Som dessa förenade Janson med sin primitivism ett allmänt »radikalt» engagemang. Han skrev böcker med antimilitaristisk tendens och kunde uttrycka sympatier för den moderata grenen av arbetarrörelsen.⁴¹

Janson var en populär författare vars verk kunde gå ut i stora upplagor och även översättas till främmande språk. Hans största succé blev romanen *Affären Costa Negra* (1910) som fortsatte att utkomma i nya upplagor flera decennier efter författarens död 1913. Den avviker dock markant från det ovan skisserade mönstret. *Affären Costa Negra* handlar om en ung amerikansk affärsman, George Harrison, som tillsammans med en landsman och äventyrare vid namn Jim Cox anställer revolution i den mellanamerikanska bananrepubliken Costa Negra; syftet är att rädda exploateringsrätten av landets stora naturrikedomar åt den firma som Harrison's far är delägare i.

Jansons roman tematiserar alltså den USA:s expansion i Central- och Sydamerika som var ett mycket påtagligt faktum i början av 1900-talet. Vid denna tid tycks det överhuvudtaget ha varit populärt att låta romanhandlingar utspelas i eller ha anknytning till fiktiva latinamerikanska republiker. Costaguana i Joseph Conrads *Nostromo* (1904) och Costazuella i den svenske deckarförfattaren Jul. Regis' (Julius Pettersson) *Det blå spåret* (1916) är exempel från åren strax före och strax efter *Affären Costa Negra*. Även europeiska fantasistater, men med rojalistisk inramning, figure-

rar flitigt i litteraturen (t.ex. hos Thomas Mann och Frank Heller).⁴²

Affären Costa Negra är en traditionell äventyrsroman präglad av genrens strävan att skapa spänning och nyfikenhet, förväntan och överraskning. Den till New York förlagda upptakten informerar läsaren om bakgrunden till den tryckta stämning som vilar över kolonialvarufirman Harrison & Brown: man befinner sig i ekonomisk kris efter att hemligen ha inlåtit sig i stämplingar med en oppositionell militär från Costa Negra. Men mannen har gått upp i rök och med honom de pengar och de vapen man försett honom med.

På plats i Costa Negra upptäcker den utsände George Harrison att generalen lierat sig med republikens skurkaktige president och blivit minister på kuppen. Men George upptäcker också att det finns en opposition i Costa Negra, ledd av behärtansvärda män som verkligen månar om landets intressen. Vändpunkten kommer när George utsätts för ett attentat och räddas av den plötsligt uppdykande Jim Cox; de beslutar att bli kompanjoner och göra gemensam sak med oppositionen.

Resten av historien varierar lättigenkännliga genreschabloner: en arrangerad tågurspårning, pistoldueller, våghalsiga ritter, hemliga överläggningar. De största överraskningarna är upptäckterna att vapenlasten aldrig fallit i costanegranska händer och att firmans motgångar kan spåras till dess främste konkurrent i USA. Men slutet blir givetvis gott: de båda amerikanerna för sin sak till seger och George erövrar en landets dotter.

Affären Costa Negra vill även vara en humoristisk roman. Mot den tillknäppte och humorfrie George står hans bohemiske, slagfärdige landsman vars hemlagade levnadsvisdom portioneras ut på ett för kumpanen irriterande men för läsaren ofta underhållande sätt. Utpräglat komiska typer är också de costanegranska ädlingarna. Med sin stingsliga hederskänsla, sin otidsenliga sirlighet och grandezza inbjuder de till löje – även om det också finns en hel del allvar på botten och alla inte skildras på detta sätt.

Jansons roman inordnar sig emellertid också i ett helt annat perspektiv. Just omkring 1910 får vi ett antal verk som gestaltar de finansiella spekulationernas värld och det intensiva arbetes hjältar. Fenomenet speglar både Sveriges och omvärldens förvandling till »moderna» industrisamhällen samt klimatskiftet i den svenska litteraturen efter

nittitalsromantik och fin-de-siècle-anda. *Bendel & Co* (1910) av Henning Berger och *Köpmän och krigare* (1911) av Sven Lidman är exempel, liksom Ludvig Nordströms, Gustav Hedenvind-Erikssons och Ernst Didrings norrlandsskildringar. Till linjen hör vidare utländska verk av t.ex. Frank Norris (*The Pit*, 1903) och Bernhard Kellermann (*Der Tunnel*, 1913).⁴⁴ Detsamma gäller *Affären Costa Negra*.

Ytligt sett ansluter Gustaf Jansons roman därmed även till den tradition av »triumfatoriskt berättande» som enligt Edward Said karakteriserar kolonialismens tidsålder:

Almost without exception these narratives, and literally hundreds like them based on the exhilaration and interest of adventure in the colonial world, far from casting doubt on the imperial undertaking, serve to confirm and celebrate its success. Explorers find what they are looking for, adventurers return home safe and wealthier [...].⁴⁵

Men som jag hoppas kunna visa ter sig *Affären Costa Negra* i slutändan inte fullt lika entydig som dessa historier. Ambitionerna korsar alltså varandra i vår roman. Detta gör ofta läsningen till ett omväxlande nöje men skapar också svårigheter för författaren. Vad vill han egentligen med sin berättelse? Bara underhålla oss? Eller även framlägga en positiv vision av vad »den nya tiden» kan innebära?

Romanens Costa Negra är ett fattigt feodalsamhälle som haft föga kontakt med en modern utveckling. Den revolution som genomförs ska öppna landet för amerikanskt kapital och en ny tids anda. Det Amerika som framträder i romanen är dock en mångtydig företeelse. Man urskiljer flera traditioner som skiljer sig från varandra, samtidigt som de var och en för sig markerar egenart gentemot Costa Negra. I sista hand skymtar en syntes som innebär att »den nya människan» i romanens förgrund, modernitetens inkarnation, upptar och med sin rationella personlighet sammansmälter »traditionella», t.o.m. »romantiska» element. Det är i större skala samma problematik som vi anade redan hos Ossiannilsson.

Gustaf Jansons roman bygger på ett antal oppositionspar. Mest iögonfallande av dessa är motsatsen nordamerikanskt-latinamerikanskt. Om yankeens valspråk är effektivitet kan spanskamerikanens sägas vara form. De senares tillvaro styrs

av sinnrika etikettsregler; i vardagligt umgänge, kärlekshandel, politik och krig – överallt gör sig detta oskrivna normsystem gällande. Denna mentalitet gör Costa Negra till ett pittoreskt land men dömer det även till efterblivenhet. De enda som utträttar något är skurkarna vilka berikar sig medan landets övriga befolkning träter om bagateller eller sjunker ned i försoffning.

Den extremt resultatnriktade nordamerikanen representerar alltså motsatsen till detta kynne. Hans etos är att arbeta och förändra. Redan vid sin ankomst till Costa Negra noterar George den uppräckning landet behöver (I:60 ff) och under flykten norrut får anblicken av bördiga men ouppodlade landsträckor honom att förargad bita ihop tänderna (I:235). Att den unge mannens tankar går till beundrade landsmän som Vanderbilt och Rockefeller ter sig följdriktigt (I:233) och i deras anda verkar han när han opåverkad av de professionella militärernas fördomar bara tack vare sitt kyliga men praktiska förnuft bärgar segern i revolutionskriget: »Ett enda dussin i största hast sammanrafsade germaner och kelter, ledda af en man utaf den nya rasen, hade häfdat en hittills obestridd öfverlägsenhet.» (II:246) Och representanten för »den nya rasen» är en ung man »med händerna i kavajfickorna, sportmössan på nacken och cigarren mellan läpparna» (II:248) – dvs. en exponent för amerikansk frihet från konventioner.

Ett annat oppositionspar berör en motsats inom den amerikanska traditionen. Den förkroppsligas bäst av firman Harrison & Browns båda delägare. Harrison s:r är en äldre herre vars livsstil formats av den tid då affärsverksamhet ännu var en syssla för gentlemän. Även han är förvisso hårt resultatnriktad men hävdar också – åtminstone officiellt – humanitära och moraliska hänsyn i sina operationer. Inte för inte beskriver berättaren honom som »typen för en af de gamla välvilliga och älskvärda herrar, som regelbundet besöka sin kyrka hvar söndag och andäktigt lyssna till modepredikantens vackra fraser» (I:12). Kompanjonen däremot är den moderna tidens man och i alla avseenden Harrisons motsats. Självklart står han främmande för den äldre mannens moraliska skrupler:

Alla stater drifvas som affärer, och i spetsen sitter regenten som bolagsstyrelsens ordförande [...] om han duger till det. Annars sköta ministrarna det åt honom, de äro chefer för hvar sin afdelning och svara inför parlamenten alldeles som direktörerna i de stora bola-

gen svara för aktieägarna. [...] Och hvad annonser och reklamer äro för oss köpmän, det är fraserna i patriotism, rojalism etc. för honom [...]. (I:22)

George förblir utåt lojal mot fadern men sympatiserar i hemlighet med Brown. Efter sin ankomst till Costa Negra börjar George mycket riktigt excellera i provokativa uttalanden som ökar klyftan mellan honom och de spansksblodiga feodalherrarna; inte minst väcker deras patriotiska fraser den unge mannens förakt: »Jag säger öppet, som jag känner det: mitt fosterland är där, hvarest jag gör de bästa affärerna. Penningen är internationell, och förlägger jag min verksamhet till Costa Negra, blir republiken mitt fosterland.» (II:142) Samma pragmatism karakteriserar Georges attityd till folkrättens paragrafer (II:149), över huvud till de »lagar, självbevarelsedriften tvingar samhället att stifta till eget skydd»:

Jag underkastar mig i den mån jag nödgas därtill, icke mer. Så här på tu man hand kan ni väl medge, att våra lagar ha stor likhet med spindelväfvar. De små insekterna fångas i dem, de stora bryta sig igenom. (I:192)

Denna Georges arrogans distanserar även romanens båda huvudpersoner från varandra och därmed kommer vi in på ett tredje oppositionspar. Om George representerar den moderna kapitalistiska kulturen förkroppsligar Jim Cox västerntraditionen i amerikansk historia. Han är överdådig revolverman och ryttare, skarpsynt spejare och rådsnar konspiratör; framför allt är Cox en bohem som känner sig främmande i salonger och boudoirer och helst umgås med folk av samma skrot och korn som han själv. På ett djupare plan knyts dock de båda bundsförvanterna samman av sin gemensamma nationalitet och de bildar en oslagbar kombination när det gäller att genomföra den uppgift de åtagit sig:

De voro äkta yankees, tillhörde denna okufliga ras, som med räffelbössan i hand och bibeln i fickan oemotståndligt banat sig väg genom urskogar och öfver gräsöknar. Deras förfäder hade eröfrat en kontinent och de gamla pionjärernas båda ättlingar, som stodo här, voro beredda att följa deras föredöme och utvidga eröfringen. (I:158)

De båda männens relationer till varandra genomgår en intressant förändring under historiens lopp. I början har Cox övertaget. Han räddar dem båda ur otaliga svårigheter och gör upp och iscensätter lika många listiga planer; att Cox slutar som revo-

lutionsarméns general ter sig följdriktigt. Men successivt tillvinner sig George initiativet. Cox är för »hygglig» och känslsam och saknar den yngre kamratens ledaregenskaper; när Cox' nerver sviktar under revolutionskrigets avgörande drabbning är det George som ingjuter mod i honom. Cox' svåraste handikapp är dock hans oförmåga att utnyttja andra människor för sina syften, en talang som George äger till övermått. Vid den senares avresa från Costa Negra spelar Cox en betjäntroll och bär kappsäcken till hamnen, ett uttryck för den underordnade position i vilken han hamnat gentemot kumpanen.

Västertraditionen har alltså spelat ut sin roll i amerikansk historia; den industriella, urbaniserade, kapitalistiska civilisationen leder utvecklingen. Motsvarande mönster avtecknar sig beträffande romanens övriga oppositionspar. Den ärevördiga gentlemannakultur som Harrison s:r företräder ter sig obsolet inför sonens alternativ och t.o.m. den osentimentale Brown inser att George detroniserat honom. Lika lite har den feodala livsstil som Costa Negras härskarklass inkarnerar någon framtid; efter Georges maktövertagande kommer landet att styras som ett företag och då är det slut med aristokratiska later och pittoreska revolutioner.

Romanens slutscen understryker den tyngdpunktsförskjutning som skett. George trotsar elementens raseri och efter en våghalsig bilfärd från överläggningen med »världens rikaste man» infinner han sig i tid till föräldrarnas middagsbjudning: »[...] George höjde stolt sitt huvud, och det kom något av visionär glans i hans blick. För hans segerdruckna själ ljöd själva stormens tjut som en fanfar, en jublande hälsning till segraren, den nya mannen, det sista decenniets hjälte.» (II:304)

Samtidigt som George växer till nästan övernaturliga proportioner blir han alltså alltmer cynisk och arrogant. Detta kommer i sin tur en rad av gestalterna i hans omgivning att vinna i moralisk resning. När Cox vädjar om att hans döde väns änka ska få del av intäkterna från »guldstaden» beskyller George honom för att vara »sentimental» – men det är väl just så läsaren vill att även George ska vara. Å andra sidan framstår väl Cox som alltför krass när han under revolutionskrigets mest kritiska skede vill lägga benen på ryggen, medan den »löjlige» Don Telesforo Moràn ståndaktigt blir på sin post för att slåss till

sista blodsdroppen. Både västertraditionens och feodalkulturens män har alltså moraliska kvaliteter som George saknar och framstår därmed som mer »sympatiska» än denne. Den respekt som växer fram mellan George och den flyende president Alcosta under deras resa till USA i slutet ter sig mot denna bakgrund innebördsrik. Har George mer gemensamt med denne skurk än med sina bundsförvanter?

Inte heller detta är emellertid den yttersta sanningen om George. Efter hand framträder nämligen en linje som uppenbarar »mänskliga» sidor även hos den amerikanska övermänniskan. I strid med den ostentativa brist på patriotism som George proklamerar upptäcker han till sin förvåning att fosterlandskänslan lever också i hans inre. Señor Quirogas nationalistiska fraser inger visserligen George förakt men kommer honom samtidigt att minnas sin chauvinistiska yra vid spansk-amerikanska krigets utbrott. »Han förstod med ens», heter det, »att det gafs något högre än den af honom öfver allt annat dyrkade penningen, något, som svetsade ihop och kom konkurrenter, afudsmän eller eljest för hvarandra likgiltiga personer att stundom enas och ropa detsamma.» (II:150) Och åsynen av stjärnbaneret på firmans fartyg får honom att mot sin vilja bli varm om hjärtat: »Starkare än nu hade den unge mannen aldrig känt hur dyrbara hans lands färger voro honom. Hans ögon blefvo fuktiga och förebräelsen på hans läppar uttalades icke.» (II:212)

Betydelsefull för bilden av George är även berättelsen om hans kärlekshandel med señorita Gloria. Amerikanen söker betrakta sin förälskelse med samma kyliga blick som allt annat och kommer därför ohjälpligt till korta i rollen som romantisk älskare. Samtidigt inser George att han tillhör en kultur som tenderar att sätta kvinnan på piedestal och att han inte kan frigöra sig från denna tradition: »Vördsnaden för kvinnan var en del af hans religion och att skrämman eller på minsta sätt förefalla en dam besvärlig, syntes honom som ett brott.» (II:199) När George äntligen kommer sig för med att fria sker det karaktéristiskt nog mitt i stridsvimlet, då han är befriad från den besvärliga kavaljersrollen. Å andra sidan är George verkligen en fulländad kavaljer; det visar den ovanligt klichéartade replik med vilken han summerar sina erfarenheter från Costa Negra. Här talar »den andre» George: »Jag fann lyckan och framgången där nere [...]. Men jag offerar

gärna den materiella vinsten och allt annat med, om det vore villkoret för att få behålla den kvinna jag vann.» (II:303 f)

Författaren nyanserar alltså bilden av sin hjälte. Man anar som sagt en kompromisstanke bakom denna linje. Samtidigt som George förkroppsligar en brutal kapitalistisk anda tillhör han samma gentlemannakultur som fadern. Och genom sin förbindelse med señorita Gloria blir han delaktig av den feodala kultur som det är hans uppsåt att reformera och modernisera – vilket i praktiken torde innebära dess tillintegörelse.

Detta betyder att Georges inställning till tiden inte är så entydig som man kunde tro. Framtidens man visar sig ha känsla för det förflutna. I praktiken tycks det handla om att slå en brygga mellan det som har varit och det som håller på att bli till.

Häremot kan man invända att resultatet – romanfiguren Georges personlighet – inte övertygar. Teckningen av kavaljeren George stämmer dåligt med bilden av den hänsynslöse imperiebyggaren. Orsaken kan vara att – som nämndes – författarens ambitioner bryter sig mot varandra. Janson skriver en bok som gestaltar den moderna kapitalismens etos men även en underhållningsroman full av raffel, humor och romantik. George är samtidigt äventyrsromanens traditionelle hjälte och en »tidstyp» som i seklets början möter i både verklighet och mycken seriös dikt.

Därtill kommer inte minst att George inkarnerar värderingar som av allt att döma är Gustaf Janson djupt förhatliga. Han står ju för motsatsen till den primitivistiska och pacifistiska idyll som författaren tematiserar i sina övriga verk. George uttrycker samma progressiva imperialism som vi mötte i Hjärnes skrivelser om spansk-amerikanska kriget och *Svenska Dagbladets* Roosevelt-artikel 1906. Men bakom de alltmer skrämmande proportioner som gestalten antar, anar vi reservationerna.

Affären Costa Negra handlar om motsättningen mellan det moderna och det för-moderna. Men den handlar även om en motsättning inom det moderna, mellan dess krav på demokrati och dess krav på effektivitet. När George uttalar sin ringaktan för den parlamentariska debatten och säger sig beredd att överträda rättsstatens lagar, ger han effektivitetssynpunkten ensam prioritet. Och här ser man inget utrymme för kompromiss. Hans kavaljersmässiga vördnad för sin tillkommande

innebär i varje fall inte någon avgörande förändring.

*

USA:s framträdande som stormakt har varit temat i föregående framställning. Den fråga som svävat över texterna gäller innebörden i denna utveckling. Ingen förnekar att unionens stora materiella resurser bildat en viktig förutsättning. Men styrs skeendet av någon »idé», kan det inordnas i något »djupare» perspektiv?

Den iver varmed frågorna ställs omvittnar att de uppfattas som viktiga. Och detta beror inte bara på att den amerikanska imperiepolitiken berör oss så djupt. Denna politik är en spegel där vi ser oss själva och våra problem ovanligt tydligt. USA:s framträdande som världsmakt aktualiserar förhållanden som har med den moderna tiden och dess samhällsliv överhuvudtaget att göra.

En följd av den imperialistiska politiken blev enligt många bedömare en »modernisering», en process som till både höger och vänster kunde tolkas som uttryck för ett plutokratiskt samhälles utvidgningsbehov och i det förra lägret även som ett hot mot en traditionsbunden samhällsordning. På både liberalt och socialdemokratiskt håll spelade demokratiargumentet en viktig roll. Folkväldets teori och praktik spreds till nya områden och fick vidare en förespråkare inom stormaktskretsen – vilket skulle gagna även ett litet kulturfolk som det svenska.

Men uppenbarligen är detta inte nog för alla betraktare. Speglar t.ex. inte Harald Hjärnes påpekande att erkännande av stålets primat framför penningen är den amerikanska storhetsdrömmens mandomsprov – speglar inte detta påpekande en övertygelse om att modernisering måste innebära något mer än välstånd och mångkulturell samlevnad? Och när Rudolf Kjellén talar om bristande respekt för vila och meditation i den amerikanska kulturen är han väl ute i samma ärende. Att kraftdyrkaren Kjellén samtidigt är djupt imponerad av energin och vitaliteten hos den amerikanska stormakten ger hans markering bara så mycket starkare eftertryck.

Mest markant avtecknar sig kanske frågorna hos de skönlitterära författarna. Ossiannilssons »I stenöknen» demonstrerar emfatiskt bristen på individualitet och andlighet, på »högre» ideal, i det amerikanska välde som bereder sig att erövr

världen. Man kan här säga ungefär detsamma som just sades om Kjellén: författarens tidiga beundran för kraften och optimismen i det imperialistiska Amerika gör hans konstaterande av bristen på ideella världen endast desto mer iögonfallande. Så småningom tycker sig ju dock Ossiannilsson skymta en lösning på problemet: den amerikanska kraftutvecklingens »mening» är disciplineringen av det kulturlösa folk materialet till samhällsnyttiga individer.

Helt annorlunda ser den lösning ut som skisseras i *Affären Costa Negra*. Här är det snarare fråga om att disciplinera den imperialism som moderniserar sin omvärld. Och av allt att döma innebär detta en återanknytning till »traditionella» värden. För att bli acceptabla måste imperialism och modernitet förenas med inslag i den livsstil som de har till uppgift att underminera; nationalkänsla och romantisk kärlek bör sålunda räddas över från den gamla tiden till den nya. Men författaren står så främmande för de ideal som hans hjäte *väsentligen* förkroppsligar att romanens övertygelsekraft blir lidande.

Svaren skiftar alltså och något annat vore knappast att vänta. Vill man bakom det motsägelsefulla och reserverade i reaktionerna ändå urskilja ett mönster kan man kanske tala om både en vilja att acceptera det nya och ett behov att kunna anknyta till det gamla. Språnget in i framtiden förutsätter att kontinuiteten bakåt i viss mån består.

Men med lika stor – eller större? – rätt kan man understryka tvehågsenheten. Vänsterns splittning speglar visserligen ingen osäkerhet inför moderniteten som sådan; det gäller mer frågan om imperialismen kan bidra till en progressiv utveckling eller inte. Men hos Kjellén – i viss mån Hjärne – och framför allt de skönlitterära författarna ställs problemet på sin spets. Ossiannilsson kan utifrån sin intelligensaristokratism utmåla de moderna amerikanerna som både överdådiga renässansmänniskor och erbarmliga konformister och profitörer. Och Gustaf Jansons ambition att teckna ett helgjutet porträtt av den nya människan motverkas av både hans demokratiskt-vänsterorienterade åskådning och hans romantiskt-primitivistiska böjelser.

NOTER

- 1 Foster Rhea Dulles, *1898–1954. America's Rise to World Power*. New York (1954) 1963, kap. 3.
- 2 Edward Kirkland, *Industry Comes of Age. Business, Labor and Public Policy, 1860–1897*. Chicago (1961) 1967, kap. 8, 10–11.
- 3 Arthur Montgomery, *Industrialismens genombrott i Sverige*. Sthm 1947, kap. 11–12.
- 4 Harald Elovson, *Amerika i svensk litteratur 1750–1820. En studie i komparativ litteraturhistoria*. Lund 1930, pass.
- 5 Nils Runeby, *Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860*. Sthm m.fl. 1969, 204 ff., 313 ff.
- 6 Ruben G:son Berg, *Moderna amerikaner*. Sthm 1925, 150 ff. (om Cooper i Sverige).
- 7 Torsten Gårdlund, *Industrialismens samhälle*. Sthm 1942, 22 f., 236 f., 244 ff., jfr Ingvar Henricson & Hans Lindblad, *Tur och retur Amerika. Utvandrare som förändrade Sverige* (Sthm 1995), 194 ff.
- 8 Lars Wendelius, *Bilden av Amerika i svensk prosafiktion 1890–1914*. Uppsala 1982, 160 f. Delar av det skönlitterära materialet i denna uppsats har jag tidigare utnyttjat i min avh. 1982 men vinklar det här på ett annat sätt.
- 9 Göran Therborn, *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies 1945–2000*. London 1995.
- 10 Julius Pratt, *Expansionists of 1898*. Chicago (1936) 1964, kap. 5.
- 11 Ib., kap. 7.
- 12 Wendelius 1982, 73 f., dens., *Fredrika Bremers amerikabild. En studie i Hemmen i den Nya Verlden*. Sthm/Uppsala 1985, 19 ff.
- 13 Om liberal kritik av amerikansk imperialism se äv. Jan-Gunnar Rosenblad, *Nation, nationalism och identitet. Sydafrika i svensk sekelskiftesdebatt*. Nora 1992, 104 f.
- 14 Om den liberala imperialismen se Herbert Tingssten, »Engelsk kolonialdebatt», dens., *Argument*. Sthm 1948, 141 ff. *Svenska Dagbladets* resone-mang – särskilt analogierna mellan imperialism och industriell stordrift – påminner även om centrala tankegångar i W.T. Steads i nästa avsnitt åberopade bok om världens amerikanisering.
- 15 *Folkets Röst* 24.12.1887, 2.11.1889, *Proletären* 17.5, 23.8.1889, *Social-Demokraten* 4.1, 15.8.1894, 4.2.1897, 7.8.1902, 26.11.1903, *Arbetet* 5.7.1892, 29.4.1893, 27.6.1899, 7.9.1900, 17.7.1901, 6–9.2.1903, *Ny Tid* 3.11.1892, 5.10.1894.
- 16 Lars Magnusson, *Teorier om imperialismen* (1985). Andra uppl. Sthm 1991, 31 ff., 55 ff., jfr Tom Kemp, *Theories of Imperialism*. London 1967, kap. III (om Hobson).
- 17 Folke Lindberg, *Den svenska utrikespolitikens historia*. III:4. 1872–1914. Sthm 1958, 272 ff., dens., *Kunglig utrikespolitik*. Sthm (1950) 1966, 201–209, Gunnar Åselius, *The »Russian Menace» to Sweden. The Belief System of a Small*

- Power Security Élite in the Age of Imperialism.* Sthm 1994, pass.
- 18 Torsten Burgman, *Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905.* Sthm/Uppsala 1965, 47–54.
- 19 Alfred Vagts, *Deutschland und die Vereinigten Staaten in der Weltpolitik.* London 1935, kap. 5, Richard H. Heindel, *The American Impact on Great Britain.* Philadelphia 1940, kap. 7, Simon Jeune, *De F.T. Graindorge à A.O. Barnabooth. Les Types américains dans le roman et le théâtre français (1861–1917).* Paris 1963, 222 ff.
- 20 *Nya Dagligt Allehanda* 14.10. 1897, *Vårt Land* 15.10. 1897, *Svenska Dagbladet* 15.6. 1898.
- 21 William T. Stead, *The Americanisation of the World or the Trend of the Twentieth Century.* London 1902, 13 f.
- 22 *Industriidningen Norden* 1901, 40.
- 23 Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap.* Sthm 1946, 234, 340 not 145.
- 24 Håkan Berggren & Göran B. Nilsson, *Liberal socialpolitik. Två studier.* Sthm/Uppsala 1965, 219.
- 25 Ann-Sofie Kälvemarm, *Reaktionen mot utvandringen. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901–1904.* Sthm m.fl. 1972, 168 f., 197.
- 26 Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt 1865–1922.* Sthm m.fl. 1961, kap. 7, 10, jfr Rosenblad 1992, kap. 5.
- 27 Ursprungligen publicerade i *Svenska Dagbladet* 26.7, 28.7. 1898, 11.3. 1902; här efter omtrycket i *Hjärnes Blandade spörsmål.* Sthm 1903, 273–301.
- 28 Elvander 1961, 255–290.
- 29 Björck 1946, 10 ff.
- 30 Rudolf Kjellén, *Stormakterna. Konturer kring samtidens storpolitik.* II. Sthm 1905, 65–133.
- 31 Ursprungligen i *Vårt Land* 23.11. 1907; här efter omtrycket i Kjelléns *Politiska essayer. Andra samlingen.* Sthm 1915, 82–88.
- 32 Elvander 1961, 488 f.
- 33 Gunnar Brandell, *Svensk litteratur 1900–1950.* Andra omarbetade och utvidgade upplagan. Sthm 1965, 107–131, 38–48.
- 34 Ossiannilsson till Emil Olsson 13.2 1898, Lunds Universitetsbibliotek [Saml. Olsson, J.E.] Lnr 19.
- 35 Jfr Mayre Lehtilä-Olsson, *K.G. Ossiannilsson och arbetarrörelsen. En studie i ideologisk konfrontation.* Göteborg 1982, 100–112.
- 36 K.G. Ossiannilsson, *Samlade dikter 1900–1905. Amerikaner.* Sthm [1907], 49 f.
- 37 Ivar Andersson, *Svenska Dagbladets historia I.* Sthm 1960, 171.
- 38 Ossiannilssons amerikadikter tematiserar emellertid även motsatsen till modernitet, nämligen primitivitet. De handlar också om elementärt naturliv, primitiva känslor och förcivilisatoriska existensformer. Man kan peka på »Cakewalk» med dess negerromantik och jazzrytmer och på »Urskog» med dess expressiva anslag: »Huitsilopoktli! / Droppen dryper, droppar, klingar, / tvingar / vattnet ut i ringar, vidgade som fågelvingar. / Huitsilopoktli – – !» (*Samlade dikter 1900–1905. Amerikaner*, 27 f.)
- 39 Ossiannilsson till Ellen Key 6.11 1904. Kungl. Biblioteket (L 41:55:27).
- 40 Jfr Wendelius 1982, 64 f. och den helt annorlunda tolkningen av novellen i Christer Jacobson, *På väg mot tiotalet. Två studier.* Uppsala 1961, 278.
- 41 En mellanställning intar skissen »Niagara» som kontrasterar människans drift att tämja naturkrafterna mot hennes behov av kontakt med naturen. Historien slutar med ett ironiskt konstaterande av civilisationens herravälde över det primitiva: »Människan är gudlös och mycket ond, ty hon reste sig från sitt knäfall inför floden och lät blicken glida bortåt, där järnbroarna streta i spotskt förakt och förlitande sig på sina starka bultar, på sina armars järnskenor och sina raka kraftiga knän, som icke veta af trötthet.» (*Amerikaner och Byzantiner*, 117)
- 42 Lars Wendelius, »Gustaf Jansons framtidsskildring Katastrofen», *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1985:4, 43, 46 ff., 51–58, Stefan Mählquist, »Tillbaka till paradiset. Kring en robinsonad av Gustaf Janson», i *Läskonst Skrivkonst Diktkonst. Till Thure Stenström den 12 april 1987.* Sthm 1987, 161–173.
- 43 Om Thomas Mann och Frank Heller se Dag Hedman, *Eleganta eskpader. Frank Hellers författarskap till och med Kejsarens gamla kläder.* Örkeljunga 1985, 178 ff., där äv. *Affären Costa Negra* uppmärksammas.
- 44 Översatta till sv. 1904 resp. 1914.
- 45 Edward Said, *Culture and Imperialism* (1993). London 1994, 227.